

Цивільно-правовий захист дочасного майна Церкви в Україні

«Право власності релігійних організацій
охороняється законом»

(ст. 18 Закону України «Про свободу совісті
та релігійні організації»)

Держава, закріплюючи за Церквою певні права та обов'язки, намагається створити найсприятливіші умови для їх реалізації. Такий захист законних прав Церкви, як і будь-якого суб'єкта цивільних правовідносин, є одним із найголовніших завдань держави. Зокрема, в проекті Концепції державно-конфесійних відносин в Україні за державою як системою органів, через які український народ здійснює свою волю, поряд з рядом немайнових гарантій, закріплюється обов'язок «забезпечувати захист релігійних реліквій, святинь, символів, місць паломництва та будівель релігійного призначення», тобто об'єктів майнових прав Церкви¹.

В свою чергу Кодекс Канонів Східних Церков навіть зобов'язує управителя церковним майном використовувати державні гарантії в обороні дочасного майна Церкви:

«Всяка влада має важкий обов'язок дбати про те, аби набуте дочасне майно Церкви було записане на юридичну особу, якій воно належить, з дотриманням усіх приписів цивільного права, які забезпечують права Церкви... Влада, безпосередньо вища, зобов'язана відстоювати додержання цих приписів» (кан. 1020 §§ 1, 4).

Отже пропоную з'ясувати, якими саме приписами сучасне цивільне законодавство України забезпечує майнові права Церкви, яких слід дотримуватись церковній владі у забезпеченні довіреного їй дочасного майна.

В майнових правовідносинах Церква виступає через релігійні організації як юридичних осіб приватного права. У зв'язку з цим вона є повноцінним учасником (суб'єктом) цивільних правовідносин з усіма належними їй майновими та особистими немайновими правами, а отже її безпосередньо стосуються також і загальні правозахисні норми цивільних правовідносин, які зосереджені в главі 3

Цивільного кодексу України «Захист цивільних прав та інтересів». Тут перелічуються лише основні засоби захисту цивільних прав, що їх застосовують суди. Щодо спеціальних норм захисту речових прав, у тому числі і Церкви, то вони містяться в главі 29 цього Кодексу – «Захист права власності»².

Так, глава третя Цивільного кодексу України закріплює за кожною особою право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, та захист цивільного інтересу особи, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства (ст. 15), а також способи і види їх захисту (стт. 16-23). Оскільки право власності лежить в центрі цивільних правовідносин, то саме воно виступає одним із найголовніших об'єктів державного захисту: «Держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності» (п. 1 ст. 386 Цивільного кодексу України). Слід зазначити, що вивчення інституту захисту права власності завжди посідало важливе місце в юридичній науці взагалі і в цивілістичній зокрема, адже на захист права власності прямо чи опосередковано спрямовані норми багатьох галузей державного права (цивільного, кримінального, адміністративного та інших). Однак цивільно-правовому захистові притаманні свої специфічні методи та засоби, які істотно різняться від існуючих в інших галузях права. Специфіка цивільно-правового права захисту, на думку І. О. Дзєри, полягає насамперед у застосуванні таких юридичних механізмів (засобів чи способів), які забезпечують, як правило, усунення перешкод у здійсненні права власності та відновлення майнового становища потерпілого власника за рахунок майнових благ порушника чи іншої зобов'язаної особи. Цьому не можуть сприяти повною мірою норми інших галузей права³.

Таким чином під цивільно-правовим захистом речових прав Церкви слід розуміти сукупність передбачених цивільним законодавством засобів, які застосовуються у зв'язку із вчиненими проти цих прав порушеннями, і спрямованих на відновлення чи захист майнових інтересів Церкви.

Основним принципом у сфері захисту речових прав є положення про те, що держава забезпечує рівний захист всіх суб'єктів права власності (ст. 13 Конституції України)⁴. Всі форми власності проголошені рівними, а відтак охороняються та захищаються державою без надання переваг одній перед іншою. Конституційні норми, в яких закріплені права й інтереси власників, виступають основою для деталізації їх у галузевому законодавстві, регулювання всіх аспектів їх дій і для визначення юридичних гарантій реалізації.

Цивільний кодекс України надає Церкві можливість звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення іншою особою дій, які можуть порушити її право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню (п. 2 ст. 386). В. Рум'янцева акцентує на тому, що, ратифікувавши Конвенцію про права людини 17 липня 1997 року⁵, Україна визнала не лише право на «мирне

володіння майном», а й згідно із положенням ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції визнала право на звернення Церкви до Європейського суду з прав людини за захистом своїх порушених прав та охоронюваних Конвенцією свобод, пов'язаних з реалізацією права власності. Так, судовій практиці відома справа 2007 року «Свято-Михайлівська парафія проти України», де власне майнові суперечки стали причиною конфлікту та порушення Україною в особі Київської міської державної адміністрації ст. 9 (Свобода думки, совісті та релігії) Конвенції про захист прав людини та засадничих свобод і ст. 1 (Захист власності) Протоколу № 1 до Конвенції.

Однак, перш ніж звернутися до цивільного (державного) суду для захисту речових прав на дочасне майно, управитель церковного майна, відповідно до кан. 1032 Кодексу Канонів Східних Церков, зобов'язаний отримати дозвіл власного Ієрарха: «Управитель церковного майна не повинен від імені юридичної особи ні розпочинати судову справу, ні виступати з позовом у цивільному суді, хіба що з дозволу власного Ієрарха».

Шкода, як матеріальна, так і моральна, що завдана Церкві в результаті порушення її речових прав, повинна бути відшкодована. Оскільки право власності Церкви є одним з цивільних суб'єктивних прав, то, на думку Є. О. Харитонова, положення про відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди та моральної шкоди, про які йдеться у статтях 22-23 Цивільного кодексу України, повною мірою стосуються і права власності⁶.

Цивільне законодавство передбачає різні можливості захисту цивільних прав Церкви, зокрема судом, Президентом України, державними органами або органами місцевого самоврядування шляхом скасування актів державних органів чи органів місцевого самоврядування нижчого рівня, а також нотаріусами шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі. Передбачено також можливість самозахисту, тобто самостійного примусового усунення Церквою порушень її прав та посягань на них (глава 3 Цивільного кодексу України).

Цивільно-правові засоби захисту цивільних прав досить неоднорідні за своїм змістом та умовами застосування. У залежності від характеру посягання на речові права Церкви і змісту захисту, який надається їй як власнику, можна виділити такі цивільно-правові засоби захисту: речові та зобов'язально-правові. Речові засоби захисту права власності Церкви застосовуються при безпосередньому порушенні речових прав, пов'язаному з протиправними діями третіх осіб, що виключають чи обмежують здійснення Церквою своїх правомочностей. В такому випадку вступає в дію їхній абсолютний захист, спрямований на усунення перешкод у здійсненні речових прав Церквою. Він орієнтований на захист безпосередньо речових прав і не пов'язаний з будь-якими конкретними зобов'язаннями між Церквою і порушником.

Зобов'язально-правові способи захисту засновані на охороні майнових інтересів сторін у цивільному правочині, а також осіб, які зазнали шкоди в результаті недоговірного заподіяння шкоди їхньому майну. Вимоги про захист цих інтересів безпосередньо не впливають з права власності Церкви. Позов релігійної організації до правопорушника, з яким вона пов'язана зобов'язальними правовідносинами (договірними і недоговірними), спрямований як на усунення перешкод у здійсненні права власності, так і на відшкодування шкоди або збитків.

Що ж стосується речових позовів, то вчені-цивілісти відносять до них наступні: 1) вимоги Церкви як неволодіючого власника до незаконного володільця про витребування майна (віндикаційний позов); 2) вимоги Церкви щодо усунення порушень права власності, які не пов'язані з володінням (негаторний позов); 3) вимоги Церкви про визнання права власності.

Пропоную дещо детальніше розглянути кожен з речово-правових засобів захисту речових прав Церкви.

Право Церкви на витребування майна із чужого незаконного володіння. Застереігаючи можливість віндикаційного позову, українське законодавство в ст. 387 Цивільного кодексу України визнає за Церквою, яка не володіє своїм майном, право на позов до не власника, що володіє ним, про вилучення свого майна в натурі. Віндикаційним позовом захищається право власності Церкви в цілому, оскільки він пред'являється в тих випадках, коли порушені права володіння, користування і розпорядження одночасно. Однак право власності за Церквою зберігається, тому що в неї є право приналежності, що може бути встановлено правостановлюючими документами, а також показами свідків та письмовими доказами⁷.

Сторонами у такому позові виступають Церква в особі релігійної організації, яка не лише позбавлена можливості користуватися і розпоряджатися річчю, але фактично нею не володіє, та незаконний фактичний володільць речі (як добросовісний, так і недобросовісний). Під незаконним володінням розуміється усяке фактичне володіння річчю, якщо воно не має правової підстави, або правова підстава якого відпала, чи правова підстава якого недійсна.

Водночас, Церква в даному випадку не мусить бути виключно власником для захисту свого майна, а може володіти ним у силу закону чи договору, тобто бути титульним володільцем майна. В такому випадку Церква виступає орендарем, комісіонером чи ін., або ж їй належить речове право на чуже майно.

Церква може вимагати повернення свого майна за віндикаційним позовом лише в тому випадку, якщо інша особа володіє її майном незаконно. Якщо ж володільць володіє чужим майном на законних підставах, то Церква не може витребувати свою річ з такого володіння шляхом пред'явлення віндикаційного позову.

Для пред'явлення позову необхідно, щоб майно, якого позбавилась Церква, збереглося в натурі і знаходилося в фактичному володінні іншої особи. Якщо майно вже знищене, перероблене чи спожите, право власності на нього як таке припиняється. У цьому випадку Церква має право лише на захист своїх майнових інтересів, зокрема, за допомогою позову з заподіяння шкоди чи з безпідставного збагачення. Віндикувати можна лише індивідуально визначене майно, що випливає із сутності даного позову, спрямованого на повернення Церкві саме того майна, що вибуло з її володіння⁸.

Витребування майна Церкви у всіх без винятку випадках могло б значною мірою ускладнити цивільний обіг, оскільки тоді будь-який набувач виявився би під загрозою втрати отриманого майна. Тому законодавство розрізняє два види незаконного володіння чужою річчю, що породжує різні цивільно-правові наслідки. Таким чином умови задоволення віндикаційного позову залежать від характеру незаконного володіння, в якому перебуває річ.

Вимога Церкви про вилучення майна у недобросовісного незаконного володільця підлягає задоволенню у всіх випадках. Він зобов'язаний повернути Церкві річ у тому вигляді, у якому вона знаходилася в момент володіння, і несе відповідальність за усяке винне зменшення її цінності. Якщо незаконний володільць знищує чи відчужує річ, то Церква може зажадати від нього відшкодування її дійсної вартості.

Натомість у добросовісного володільця майно релігійної організації може бути витребуване не завжди. Витребування майна від добросовісного набувача залежить від умов, за яких річ вибула з володіння Церкви чи особи, якій вона передавала майно за договором, та оплатності (безплатності) придбання.

У випадку, коли річ вибуває з володіння Церкви за її бажанням (вона може передати її на зберігання), Церква несе ризик контрагента, якому вона вирішила довірити своє майно. Якщо Церква не належним чином поставилася до вибору особи, яка б заслуговувала довіри, то вона позбавляється права вимагати повернення речей від добросовісного набувача, але їй належить вимагати відшкодування збитків від особи, яка не виправдала її довіру за договором.

Якщо майно Церкви було викрадено в неї чи вибуло іншим шляхом поза її волею, то воно підлягає поверненню Церкві, хоча добросовісний набувач і придбав річ оплатно. Це ж правило діє й тоді, коли річ вибула з володіння особи, якій Церква передала її за договором. Стаття 388 Цивільного кодексу України передбачає не тільки втрату чи розкрадання як підставу для захисту інтересів Церкви шляхом віндикації, але й інші випадки, хоча закон їх не перелічує. Головне, щоб майно вибуло з володіння Церкви не з її волі.

Однак згадана стаття встановлює винятки з вищезгаданих правил захисту прав власності Церкви за віндикаційним позовом. Так, у випадку, якщо річ була

придбана добросовісним оплатним володільцем у порядку, встановленому для виконання судових рішень, то у нього не можна витребувати річ навіть у тих випадках, коли вона вибула з володіння Церкви за обставин, незалежних від її волі.

Якщо добросовісний володільць придбав річ безоплатно в особи, яка не мала права її відчужувати, то віндикаційний позов Церкви підлягає задоволенню у всіх випадках незалежно від того, як річ вибула з її володіння. Однак це стосується тільки тих випадків, коли відчужувач речі не має права розпоряджатися нею.

Похідною від віндикаційного позову є вимога Церкви про повернення чи відшкодування їй всіх доходів, що до віндикації були чи повинні були бути отримані від майна його незаконним володільцем.

Порядок розрахунків залежить від добросовісності чи недобросовісності набувача. Добросовісний володільць повинен повернути лише ті доходи, які він отримав або повинен був отримати з того часу, коли він дізнався або повинен був дізнатися про неправомірність свого володіння, або коли він отримав повістку за позовом власника про повернення майна. До цього моменту всі отримані доходи належать володільцю, і він не зобов'язаний відшкодувати Церкві вартість отриманих, відчужених чи спожитих доходів. Вимога про повернення чи відшкодування доходів хоча і впливає з віндикаційного позову, сама в поняття віндикації не входить.

Під «доходами», на думку Є. О. Харитоновна, тут слід розуміти як грошові, так і натуральні доходи. Мова в даному випадку йде про доходи, що мали місце або могли мати місце, якби особа ними скористалася. Зазначена обставина, як і сам розмір таких доходів, повинні бути обґрунтовані Церквою. Доходи, які вона теоретично могла, але не повинна була отримати від майна, у розрахунок не беруться⁹.

Недобросовісний володільць, на відміну від добросовісного, зобов'язаний повернути чи відшкодувати Церкві всі доходи, що він отримав чи повинен був отримати за весь час незаконного володіння.

Як добросовісний, так і недобросовісний володільць речі, у свою чергу, має право вимагати від Церкви відшкодування понесених ним втрат на майно з того часу, з якого власникові належать доходи від майна. Водночас добросовісний володільць має право залишити собі здійснені ним поліпшення майна, якщо вони можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди. Якщо це неможливо, то такий набувач має право на відшкодування здійснених витрат у сумі, на яку збільшилась вартість цього майна.

Захист речових прав на дочасне майно Церкви від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння. Церква може вимагати усунення

всяких порушень своїх речових прав, хоча б ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння. Таке право, застережене в ст. 391 Цивільного кодексу України, забезпечується їй за допомогою негаторного позову, тобто позадоговірної вимоги Церкви, що володіє річчю, до третьої особи про усунення перешкод у здійсненні правомочностей користування та (або) розпорядження майном. Перешкодою в здійсненні правомочностей Церкви як власника речі є неправомірні дії порушника цих прав¹⁰.

До порушень права користування належать, наприклад, випадки самоуправного зайняття приміщень культових споруд релігійною громадою однієї конфесії іншою, що часто і є причиною міжконфесійних конфліктів. У таких і подібних випадках релігійна організація, що володіє річчю, може захистити свої інтереси, пред'явивши позов про усунення перешкод, що заважають їй користуватися майном.

Порушення права розпорядження має місце в тих випадках, коли Церква незаконно обмежується у можливості реалізації не тільки правомочності користування, але і розпорядження. Таким чином, негаторним позовом Церква може захистити своє право власності і право законного володіння.

Отже, предметом негаторного позову є вимога Церкви про усунення порушень, не поєднаних з позбавленням володіння, а його підставою є обставини, що обґрунтовують право Церкви на користування і розпорядження майном, а також підтверджують, що поведінка третьої особи створює перешкоди у здійсненні цих правомочностей. Тут обов'язком Церкви не є доказування неправомірності дій відповідача, бо вони припускаються такими, доки сам відповідач не доведе правомірності своєї поведінки. Правом на негаторний позов Церква може скористатися як власник і як титульний власник, що володіє річчю, але позбавлений можливості користатися чи розпоряджатися нею. Відповідачем в цьому випадку виступатиме особа, яка своєю протиправною поведінкою створює перешкоди, що заважають нормальному здійсненню права власності чи права титульного володіння.

Суттєвими вимогами за даним позовом є усунення порушення, яке триває і має місце на момент звернення з позовом. Тому на негаторний позов не поширюються вимоги щодо строків давності, оскільки з негаторним позовом можна звернутися в будь-який час, поки існує правопорушення. Якщо ж перешкоди в користуванні чи розпорядженні майном усунуті, то, відповідно, відсутні і підстави для звернення з негаторним позовом. Однак таке положення не означає відсутність у Церкви можливості подання позову про заборону порушення права власності, що можуть мати місце у майбутньому. Така можливість превентивного захисту надається Церкві п. 2 ст. 386 Цивільного кодексу України.

Визнання речових прав Церкви. Позови про визнання речових прав на чуже майно, передбачені державою у ст. 392 Цивільного кодексу України, спрямовані на усунення перешкод у здійсненні Церквою свого права і виключення посягань

на належне їй майно за допомогою підтвердження в судовому порядку факту приналежності Церкві спірного майна на праві власності. Таким чином позов про визнання права власності — це договірна вимога Церкви про констатацію перед третіми особами факту приналежності їй права власності на спірне майно, не поєднане з конкретними вимогами про повернення майна чи усунення інших перешкод, не пов'язаних з позбавленням володіння¹¹.

Про обов'язок церковної влади відстоювати права Церкви на дочасне майно, яким вона як юридична особа законно володіє, однак набуття якого ще не підкріплене документами, говорить і Кодекс Канонів Східних Церков в кан. 1020 §§ 3-4:

«§ 3. Цих [цивільних] приписів слід дотримуватись також щодо дочасного майна, яким законно володіє юридична особа, набуття якого ще не підкріплене документами.

§ 4. Влада, безпосередньо вища, зобов'язана відстоювати додержання цих [цивільних] приписів».

Зазначений позов може бути заявлений Церквою в особі релігійної організації, права якої щодо індивідуально визначеної речі, якою вона володіє чи не володіє, оспорується, заперечуються чи не визнаються третьою особою, яка не знаходиться з цією організацією у зобов'язальних чи інших відносинах із приводу спірної речі. Відповідачем у даному позові виступає третя особа, яка або заявляє свої права на річ, або не пред'являє таких прав, але не визнає за Церквою речового права на майно.

Підтвердження в суді права власності або іншого речового права на майно, що становить предмет спору, здійснюється за допомогою спростування в суді установлених фактів або шляхом підтвердження фактів, що свідчать про володіння спірним майном на праві власності чи іншому речовому праві.

Підставою позову про визнання права власності є обставини, що підтверджують наявність в Церкві права власності чи іншого права на майно. Необхідною умовою захисту права власності Церкви шляхом його визнання служить підтвердження нею своїх прав на майно. Це може впливати із представлених Церквою правостановлюючих документів, показань свідків, а також будь-яких інших доказів, що підтверджують приналежність їй спірного майна. Якщо майно знаходиться у володінні Церкви, то її право на майно захищається презумпцією правомірності фактичного володіння.

Оскільки позови про визнання права власності, з одного боку, не пов'язані з конкретними порушеннями правомочностей Церкви і, з іншого боку, диктуються триваючим незаконним поведінням третьої особи, на них, як і на негаторні позови, не поширюється дія позовної давності.

Не слід розглядати вимогу про визнання права власності як самоціль Церкви та єдиний предмет позову. Як правило, такі вимоги супроводжують позови про витребування майна з чужого незаконного володіння, про усунення порушень права власності, не пов'язаних із порушенням володіння, тощо. Отже, за таких умов вимоги про визнання права власності є лише передумовою для досягнення Церквою кінцевої мети позову. Також спеціальне визнання судом права власності на майно необхідне тоді, коли щодо його належності у Церкви відсутні правостановляючі документи, і це право оспорує відповідач.

Таким чином, підсумовуючи, слід зазначити, що цивільно-правовий захист речових прав Церкви в Україні здійснюється на загальних засадах, передбачених цивільним законодавством, а саме: загальні правозахисні норми щодо захисту речових прав Церкви зосереджені в главі 3 Цивільного кодексу України «Захист цивільних прав та інтересів», де перелічуються основні засоби захисту цивільних прав, що їх застосовують суди; а спеціальні норми щодо захисту права власності Церкви – в главі 29 «Захист права власності». В свою чергу вмале застосування Церквою таких цивільно-правових засобів захисту своїх речових прав є єдиною легальною альтернативою на силові спроби вирішення міжконфесійних конфліктів, які в більшості випадків виникають саме на майновій основі.

¹ Проект Концепції державно-конфесійних відносин в Україні // <http://www.scnm.gov.ua>.

² Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – С. 356.

³ Дзера О. В. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. – 3-е видання, перероб. і доп. / За відп. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 456.

⁴ Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

⁵ Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. // <http://www.scnm.gov.ua>.

⁶ Дзера О. В. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. – 3-е видання, перероб. і доп. / За відп. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 457.

⁷ Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – С. 356.

⁸ Дзера О. В. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. – 3-е видання, перероб. і доп. / За відп. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 368.

⁹ Харитонов Є. О. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. – Видання 3-тє, перероблене та доповнене / Ред. Харитонova Є. О. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2007. – С. 658.

¹⁰ Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – С. 356.

¹¹ Там само.